

ŠIKANA V ŠPECIÁLNYCH ZÁKLADNÝCH ŠKOLÁCH

Bullying in special primary schools

Helena Oriščiková

Katolícka univerzita, Pedagogická fakulta, Ružomberok, Slovenská republika

Summary

Introduction of the present contribution is formed by theoretical basis and the definition of bullying as a society-wide problem which doesn't avoid special primary education. At the same time this part serves as a draft of forms of bullying and the possible prevention.

The main objective of this survey was to determine the current cause of bullying among pupils. Bullying is influenced not only by the general climate impact by the educators in the class, but also by forming of friendly relationship and its maintenance. The family and especially its interest in a pupil contributes in particular rate to bullying.

The survey conclusions refer to conditions being created in the school environment and thus offer the possibility of bullying.

The most common places were classrooms, dressing rooms and toilets and especially on the way home if no grown-up was present, whether a teacher or non-teaching staff member.

Basic cause of bullying are considered weak body constitution which attracts the bullying person as the weaker individual is unable to defend himself. On the contrary, the target group are also obese pupils who are not able to defend for their clumsiness, or pupils who are not dressed fashionable in opinion of the bullying person. Particularly curious was that some bullying is the result of boredom. Children simply do not know what to do in their free time.

Like bullying itself, even its forms vary depending on the environment and time in which pupils live. The most common forms of bullying are fights and a modern form of bullying – cyberbullying.

Key words: school – social behaviour – pupil – bullying – schoolmates

Súhrn

Úvod predkladaného príspevku tvoria teoretické východiská a definície šikany ako celospoločenského problému, ktorý neobchádza ani špeciálne základné školstvo. Táto časť je zároveň aj návrhom foriem šikany a možnej prevencie. Úvodná časť je venovaná charakteristike šikanovaného a šikanujúceho s popisom ich telesnej konštitúcie. Po vstupných teoretických informáciách je uvedený prieskum realizovaný v špeciálnych základných školách na Slovensku.

Hlavným cieľom prieskumu bolo zistiť aktuálne príčiny šikany medzi žiakmi. Na šikanu vplýva nielen celková klíma v triede ovplyvňovaná pedagógmi, ale aj utváranie kamarátskych vzťahov a ich udržiavanie. Svojou mierou prispieva k šikane dieťaťa aj rodina a najmä jej záujem o žiaka.

Záver prieskumu poukazuje aj na podmienky vytvárajúce sa v školskom prostredí ponúkajúce možnosť šikany.

Najčastejšie vyskytujúcimi sa miestami boli trieda, šatňa, WC a najmä čas cestou domov, ak nebol prítomný dospelý človek, či už pedagóg alebo nepedagogický zamestnanec.

Základnou príčinou šikany sa javí slabá telesná konštitúcia šikanovaného, ktorá láka šikanujúceho, pretože slabší jednotlivec sa nedokáže brániť. Cieľom šikany sú aj žiaci obézni, ktorí sa nedokážu pre svoju neobratnosť ubrániť, a žiaci, ktorí sa podľa názoru šikanujúceho neobliekajú moderne. Zaujímavosťou je najmä to, že žiaci šikanujú aj z nudy. Jednoducho nevedia, čorobiť vo voľnom čase.

Submitted: 2013-01-16 • Accepted: 2013-03-11 • Published online: 2013-06-28

PREVENČE ÚRAZŮ, OTRAV A NÁSILÍ: 9/1: 15–27 • ISSN 1801-0261 (Print) • ISSN 1804-7858 (Online)

Tak ako šikana samotná aj jej formy sa menia v závislosti od prostredia a doby, v ktorej žiaci žijú. Medzi najčastejšie formy šikany patrí bitka a moderná forma šikany – kyberšikana.

Takéto konanie jednotlivca je nespoločenské, jednotlivcov porušuje spoločenské, no najmä morálne normy spoločnosti, ich intenzita však neprekračuje právne predpisy, kedy za svoje konanie môže byť jednotlivcov trestne stíhaný. Náprava správania si vyžaduje špeciálnopedagogickú starostlivosť, ktorá sa realizuje v príslušných výchovných zariadeniach. Cieľom predkladaného príspevku bolo preto zmapovať šikana v špeciálnych základných školách a podať špeciálnym pedagógom ucelený obraz o tejto problematike. Keďže dotazník bol podaný žiakom na triednickej hodine a bolo možné byť so žiakmi osamote, bez triedneho učiteľa, možno predpokladať, že ich odpovede boli úprimné a pravdivé.

Kľúčové slová: škola – asociálne správanie – žiak – šikanie – spolužiaci

ÚVOD

Téma šikany sa čoraz viac objavuje v našej spoločnosti, bohužiaľ, vo väčšine prípadov s veľmi vážnymi dôsledkami. Táto nepriaznivá problematika je veľmi citlivo rozoberaná v školách. Učiteľ je ten, ktorý musí riešiť túto vážnu situáciu medzi žiakmi.

V súčasnej dobe v dôsledku sociálnych zmien a enormného rozvoja technických vymožeností sa žiaci čoraz viac uzatvárajú do seba a pedagógovia ani netušia, aké násilie je dlhodobo páchané na obetiach šikany. Žiaci o tom mlčia a učiteľ sa vo väčšine prípadov o tejto problematike dozvie vtedy, keď sú dôsledky zrejme a vážne. Ideálne by bolo, keby sa v školách šikane predchádzalo. K tomu je veľmi potrebné poznať príčiny vzniku šikany. Tejtó problematike je venovaný predkladaný príspevok.

Šikana

Je závažnou agresívnou poruchou správania nielen v detskom veku. Šikana je vtedy, keď dieťa alebo skupina hovorí inému dieťaťu alebo deťom zlé, nepríjemné veci, bije a kope ich, vyhráža sa im. Incidentsy sa môžu opakovať a pre šikanané dieťa je problémom ubrániť sa. Bezmocnosť a slabosť obeť agresívne jednanie nielen stimuluje, ale aj posilňuje. Ako šikana neoznačujeme občasnú bitku alebo hádku približne rovnako fyzicky a psychicky vybavených súperov (Gajdošová et al., 2011, s. 35).

Šikane sa darí najmä v atmosfére utajenia. Obeť sú nútené k mlčaniu, postupne sa dostávajú do bludného kruhu šikany a strachu. Jednou z možností ako efektívne odolávať šikane je otvorene si priznať jej existenciu. Ku školskej šikane môže prispievať aj samotné prostredie a atmosféra školy, ako sú toalety bez dozoru, kam nechodia učitelia, staré budovy s tmavými zákutiami, učiteľský zbor a personál zdržiavajúci sa na „svojich“ miestach... (Chomistová, 2003, s. 96).

Formou šikany s výsledkom duševného zranenia a ponižovania šikananého nemusí byť len teles-

né násilie. Vyskytuje sa najmä u dievčat, ktoré využívajú navonok menej viditeľnú, ale pre obeť veľmi nepríjemnú a bolestnú formu šikany, čo sa prejavuje vylúčením z kolektívu, odmietaním akejkoľvek pomoci, ohováraním, výsmechom a pod. Pomerne často dochádza k systematickej psychotraumatizácii objektu v skupine, čo môže byť dôsledkom zlyhania učiteľa alebo vychovávateľa, kedy tieto authority nahrádza agresor. Dôležitým faktorom sa tu stáva aj skupina, ktorá šikanie stimuluje, mlčky ho schvaľuje a ani malým náznakom sa nesaňží takémuto konaniu zabrániť (Vališová et al., 2007, s. 29).

Žiak sa môže stretnúť s mnohými druhmi a spôsobmi agresie. S bitím, urážkami či vyhrážkami. Medzi prejavy šikany patrí aj ponižujúca kritika zo strany profesora, rodičov, ale aj pornografia (Bourcet, Gravillonová, 2006, s. 36).

Pri šikane môže dôjsť k vážnemu ublíženiu na zdraví, kedy partia násilníkov môže dieťaťu poľmať kosti alebo spôsobiť vnútorné krvácanie.

Podľa Koláča (2001, s. 72) sa iniciátori a aktívni účastníci šikany zásadne nelíšia od ostatných jednotlivcov skupiny minimálne na úrovni psychiatrických diagnóz. Vo väčšine prípadov to nie sú chorí, sadistickí psychopati. Sú len nadmerne egoistickí a egocentrickí.

Agresor býva telesne zdatný, silný a obratný, čo nie je podmienkou, pretože šikana dokáže perfektne zorganizovať aj jednotlivcov malý a slabý. Intelligencia spojená s bezohľadnosťou a krutosťou môže vyvážiť nedostatky telesnej sily. V tvári agresora a najmä v jeho mimike, výraze a v črtách tváre môžeme vidieť určitú krutosť, ale krutosť sa môže skrývať aj za anjelskou tvárou a nevinným úsmevom (Koláč, 2001).

Agresorom býva zväčša jednotlivcov s veľmi výbušným temperamentom, má problémy so sebakontrolou, často sa zapája do konfliktov, problémy rieši fyzicky – päťami, ale nie každý bitkári

šikanuje. Mnohým bitkárom nechýba krutosť a zlomyseľnosť, ktorá je potrebná k týraniu a šikanovaniu bezbranných (Gajdošová, Herényiová, 2006, s. 97).

V niektorých prípadoch sa šikanujúci jednotlivec dokáže perfektne kontrolovať. Agresor si starostlivo vyberá čas a miesto na šikanu s cieľom utajenia. Častokrát šikanu len zorganizuje a z bezpečnej vzdialenosti pozoruje, čo robia druhí (Říčan, Janošová, 2010, s. 105).

Agresor si šikanovaním lieči svoje sklamanie, navonok pôsobí ako tvrdý práve preto, že trpí pocitom menejcennosti, nedostatkom svedomia, závidí svojím spolužiakom harmonický rodinný život, priazeň učiteľov, cíti sa byť nešťastný s pocitom, že mu nikto nedokáže pomôcť. Nedostatok sebavedomia agresor skrýva a vzbudzuje dojem sebaistoty, suverénosti. Agresor býva dominantný, panovačný, rád ovláda druhých, býva arogantný, vo veľkej miere je urážlivý, krutý a zlomyseľný.

Agresorom vo väčšine prípadov chýba empatia. Nedokáže rozlíšiť, čo druhým spôsobuje radosť a naopak, čo ich zraňuje (Říčan, Janošová, 2010, s. 135).

Typickou črtou obeť šikanovania je jej oslabenie, kedy môže ísť aj o telesný alebo psychický handicap. K telesnému handicapu môžeme zaradiť napr. malú fyzickú silu, obezitu, fyzickú neobratnosť, telesnú slabosť, vzhľad po operácii (rázštep) a pod. Ak by sme chceli hovoriť o psychických znevýhodneniach, tak sú to žiaci, ktorí majú nejakým spôsobom narušenú komunikačnú schopnosť (NKS), špecifické vývinové poruchy učenia či rôzny stupeň mentálnej retardácie.

Akonáhle sa mentálna retardácia prejaví dezorientáciou v sociálnych vzťahoch, naivitou, ťažkopádnosťou, stáva sa to pre subjekt veľkým nebezpečením. Táto riziková situácia obeť šikany sa vyskytuje pomerne často vo všetkých vzdelávacích inštitúciách, nevynímajúc špeciálne základné školy (tamtiež). Ďalšou skupinou obetí šikany sa stávajú žiaci, ktorí sa snažia vzorne plniť všetky požiadavky svojich pedagógov. Niekedy to ostatným spolužiakom nevyhovuje, a preto sa snažia takéhoto spolužiaka ostro kritizovať – vylúčiť zo svojho kolektívu (Bourcet, Gravillonová, 2006, s. 36).

Každá skupina si nájde obeť šikanovania podľa určitých kritérií, ktoré sú veľmi rozmanité. Niekedy nie je dôležité, aká obeť vlastne je. V mnohých prípadoch je výber úplne náhodný. Pri troche smoly sa obeťou šikany môže stať akýkoľvek žiak. Napriek tomu na školách existujú typické obeť, ktoré sú opakovane týrané (Kolář, 2001, s. 96).

Žiak šikanovaný v jednej triede sa často stáva terčom šikanovania v inej triede, dokonca v inej škole, letnom tábore, na lyžiarskom výcviku atď.

Je celkom samozrejmé, že telesná slabosť predstavuje určité riziko, hlavne pokiaľ ide o chlapcov. Títo slabší žiaci vôbec nevedia skrývať strach, sú veľmi zraniteľní a bojzliví (Kolář, 2001, s. 82).

Často sú šikanované deti ktoré nosia okuliare, majú ryšavé vlasy alebo trpia obezitou. Väčšina agresorov to považuje za dôvod k šikane. Vonkajšie odlišnosti detí bývajú pre agresora obľúbenou zámienkou k napádaniu obeť. Ak sa dieťa za nejakú svoju zvláštnosť hanbí a nevie sa s ňou vyrovnávať, tento fakt v ňom zanecháva pocit menejcennosti. Ide najmä o telesný a psychický handicap. Pre dieťa je táto zvláštnosť akoby handicapom, ktorý z dieťaťa robí výrazný terč agresie. Tu môžeme zaradiť znevýhodnenia, ako je rázštep pier, nápadné tiky, zajakovosť a mnohé iné poruchy. Detský kolektív sa k takémuto dieťaťu správa kruto, bez akejkoľvek empatie. Aj rasová odlišnosť, a to hlavne farba pleti, je pre agresora dôležitým faktorom (Říčan, Janošová, 2010, s. 139).

Jednotlivcov, ktorí sa dokážu zastáť druhých, je v detskej skupine málo, ale nie sú žiadnou vzácnosťou hlavne u dievčat.

Akí sú zástancovia? Sú to prosociálne cítiaci žiaci so zmyslom pre zodpovednosť, ktorú im vštepiť hlavne rodinná výchova. V triede sú obľúbení a vplyvní, obyčajne sú ochotní pomáhať spolužiakom aj v iných situáciách. Čím je takýchto žiakov v triede viac, tým je odolnejšia voči šikane.

Môže byť pedagóg spoluúčastníkom šikany? Učiteľ môže niesť vinu tým, že šikane dostatočne nepredchádza vytváraním pozitívnej atmosféry v triede. Spúšťajúcim momentom šikany sa môže stať aj napríklad použitie otázky: „S ktorým spolužiakom by si nechcel sedieť?“ Pedagóg niekedy ignoruje známky šikany napríklad aj preto, lebo pokiaľ by šikanu, o ktorej vedel, nevyriešil, mohol by byť sám potrestaný. Pedagóg často zastáva názor, že nech si problémy deti vyriešia medzi sebou. Pri šikane to však neplatí. Šikanovanie je školou bezprávia, bezohľadnosti a zbabelosti (Říčan, Janošová, 2010, s. 134).

Prevenia a náprava problémového správania je momentálne v kompetencii práce školského psychológa, ktorý môže účinne využívať rôzne metódy:

- *programy, tréningy, výcviky pre žiakov zamerané na rozvoj sociálnych zručností, efektívneho riešenia konfliktov, adekvátnych postojov a životných hodnôt;*

- prednášky a besedy pre učiteľov a rodičov zamerané na zvýšenie informovanosti o psychologických otázkach výchovy a vzdelávania, zmenu postoja k problémovým deťom;
- debaty s rodičmi (individuálne alebo v neformálnych menších skupinách) zamerané na rozvoj ich sociálnej kompetencie a riešenie konfliktov;
- priame zásahy do výchovno-vzdelávacieho procesu (Šimegová, 2007, s. 64).

V školskom roku 2004/05 sa v spolupráci Výskumného ústavu detskej psychológie a patopsychológie a Štátnej školskej inšpekcie uskutočnil prieskum šikanovania v základných školách, kde boli dotazníky dané žiakom 6. a 8. ročníkov. V roku 2007–08 bolo aj Slovensko zapojené do projektu OECD zameranom na problematiku šikany. Projekt sa venoval žiakom základných škôl, stredných škôl a odborných učilíšť.

Výskumy sa venujú najmä problematike šikanovania v základných školách, pričom aktuálna je aj na pôde špeciálnych základných škôl. Danou problematikou sa zaoberajú a riešia ju aj študenti katedry špeciálnej pedagogiky v bakalárskom, magisterskom a doktorskom stupni. Na tieto výsledky nadväzoval uvedený prieskum s cieľom spracovať danú problematiku v rámci projektu.

V rámci tejto projektovej výzvy bude riešiteľsky kolektív mapovať situáciu problematiky šikanovania v špeciálnych základných školách, pretože v tejto oblasti nie je momentálne k dispozícii komplexný materiál.

Prieskumnú vzorku k príspevku tvorili žiaci ôsmych a deviatych ročníkov náhodne vybraných špeciálnych základných škôl na Slovensku. Pri náhodnom výbere mal každý subjekt rovnakú šancu dostať sa do výberového súboru, pričom nik nebol nijakým spôsobom z výberu vylučovaný. Tento výber eliminoval všetky nežiaduce vplyvy pôsobiace na výber. Reprezentatívny súbor dobre reprezentoval základný súbor. Všetky subjekty mali podstatné znaky základného súboru, bolo ich však menej.

Na výber subjektov bola použitá kalkulačka, ktorá mala príkaz RND a generovala náhodné čísla zo zoznamu špeciálnych základných škôl, ktoré sa nachádzajú na stránke uips.sk.

Technikou zberu dát bolo dotazníkové šetrenie. Metodický postup pre zisťovanie názorov žiakov bol zvolený tak, aby bola zaistená reprezentatívnosť výberového súboru. Reprezentatívnu vzorku tvorili žiaci 8. a 9. ročníkov vybraných špeciálnych základných škôl.

Odpovede respondentov boli delené nielen podľa veku, ale aj podľa pohlavia. Odpovede sa v závislosti na veku a pohlaví u respondentov líšili v závislosti na položke v dotazníku. Hlavným prieskumným nástrojom bol neštandardizovaný dotazník, ktorý bol samostatne zhotovený výskumníkmi. Reliabilita dotazníka bola zaistovaná viacerými otázkami, ktoré sa rôznym spôsobom pýtali na tú istú informáciu.

V dotazníku sa vyhodnocovala každá položka samostatne. Pri uzatvorených položkách sa vyhodnocovala frekvencia odpovedí na každú z ponúkaných volieb pre celý výskumný súbor. Frekvencia sa vyjadrovala v relatívnom počte – v percentách.

Ciele prieskumu

Hlavným cieľom prieskumu bolo zistiť:

- príčiny šikanovania u žiakov v špeciálnych základných školách;
- podmienky v školách, ktoré dávajú možnosť uskutočňovať šikanu;
- najčastejšie sa vyskytujúce príčiny šikany medzi žiakmi;
- zistiť najčastejšie formy šikany medzi žiakmi.

Úlohy prieskumu

Úlohou prieskumu bolo zostaviť dotazník pre žiakov špeciálnych základných škôl. Ďalšou úlohou bolo získať informácie z dotazníkov vyhodnotiť, získané poznatky opätovne vyhodnotiť podľa vopred stanovených cieľov (tab. 1).

Tabuľka 1 Počet a vek respondentov

Vek respondentov	Počet	Chlapci	Dievčatá
14 rokov	28	17	11
15 rokov	39	29	10
spolu	67	46	21

Prieskum sa realizoval v náhodne vybraných špeciálnych základných školách v 8. a 9. ročníku, kde sa predpokladal najvyšší výskyt šikany vplyvom nástupu puberty a snahy zapáčiť sa opačnému pohlaviu. Dotazníky boli vyplňané pri osobnej návšteve škôl počas triednických hodín. Celkovú vzorku tvorilo 16 chlapcov a 11 dievčat vo veku 14 rokov a 29 chlapcov a 10 dievčat vo veku 15 rokov.

V tejto otázke bola žiakom ponúknutá možnosť výberu z troch odpovedí. Otázka do dotazníka bola zaradená pre zistenie, či sa žiaci už so šikanou v otvorenej podobe stretli, alebo nie. Otázka mala pomôcť pri odhaľovaní prítomnosti šikany, kde aktérmi šikanovania nemusia byť len spolužiaci z triedy, ale aj žiaci z iných tried (tab. 2).

Tabuľka 2 Bol(a) si už svedkom šikanovania, alebo ubližovania?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Áno	22	78,57	31	79,48
Chlapci	15	88,23	24	82,75
Dievčatá	7	63,63	7	70,00
Nie	4	14,28	3	7,69
Chlapci	1	5,88	2	6,89
Dievčatá	3	27,27	1	10,00
Nespomínam si	2	7,14	5	12,82
Chlapci	1	5,33	3	10,34
Dievčatá	1	9,09	2	20,00

Medzi žiakmi ôsmych ročníkov sa svedkom šikany stalo 88,23 % chlapcov a 63,63 % dievčat. Opačný názor vyslovilo 14,28 % chlapcov a 27,27 % dievčat.

V deviatom ročníku bolo svedkom šikany 82,75 % chlapcov a 70 % dievčat, čo jednoznačne poukazyvalo na to, že šikana a ubližovanie medzi žiakmi skutočne existuje. Opačný názor vyjadrilo len 7,69 % chlapcov a 6,89 % dievčat.

Dotazník pokračoval otázkou, ktorá mala dať odpoveď na to, prečo si žiaci ubližujú, čím sa dajú načrtnúť aj príčiny vedúce žiakov k šikane a čo ich vedie k zvýšenej agresivite voči spolužiakom. Žiaci mali možnosť výberu z viacerých odpovedí (tab. 3).

Nasledujúce odpovede ponúkajú pohľad na názory žiakov, čo si myslia o tom, prečo si vzájomne medzi sebou ubližujú. Preferencie odpovedí sú rozdielne podľa pohlaví, názory dievčat sa líšia od názorov chlapcov. Medzi najfrekvencovanejšie odpovede patrili tieto:

- žiaci si medzi sebou ubližujú preto, lebo sa im nepáči výzor šikanovaného – zhoda bola v odpovediach tak v ročníkoch, ako aj medzi chlapcami a dievčatami. Výzor bol dôvodom šikanovania u 17,64 % chlapcov a 18 % dievčat ôsmeho ročníka a 10,25 % chlapcov a 13,79 % dievčat v deviatom ročníku, čo nasvedčuje tomu, že žiaci sa chcú navzájom jeden druhému páčiť a kto nie je „pekny“ podľa ich názoru, je vhodnou obeťou šikanovania;

- neobliekajú sa moderne – táto položka nebola zaujímavá u chlapcov tak v ôsmom, ako aj v deviatom ročníku a oblečenie by nebolo dôvodom šikanovania spolužiakov. Veľmi závažným činiteľom naopak bola táto položka u dievčat, kde by 36,36 % dievčatám ôsmeho ročníka bolo nmoderné obliekanie sa dôvodom toho, aby bol spolužiak alebo spolužiačka možnou obeťou šikany, resp. vylúčenia z kolektívu. U dievčat v deviatom ročníku to bolo 30 % dievčat;
- nuda by bola z hľadiska respondentov ďalším možným dôvodom šikany – túto odpoveď volilo 11,76 % chlapcov a 9,09 % dievčat v ôsmom ročníku a 20,68 % chlapcov v deviatom ročníku. Dievčatá v tomto ročníku na danú položku neodpovedali;
- chudoba je v dnešnej dobe faktorom, s ktorým sa môžeme stretnúť veľmi často – žiaľ, je aj dôvodom, prečo si žiaci vzájomne medzi sebou ubližujú. Ako dôležitú ju z hľadiska šikany volilo 11,76 % chlapcov a 0 % dievčat v ôsmom ročníku a 6,89 % chlapcov v deviatom ročníku. V deviatom ročníku 10 % respondentiek odpovedalo, že je možné, že by sa takýto žiak stal dôvodom šikanovania. Takto odpovedalo 10 % dievčat, z čoho vyplýva, že žiaci nie sú ochotní tolerovať chudobu a nmoderné obliekanie v radoch svojich spolužiakov.

Tabuľka 3 Prečo si podľa Teba žiaci medzi sebou ubližujú?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Majú zlé známky	3	10,71	3	7,69
Chlapci	2	11,76	3	10,34
Dievčatá	1	9,09	0	0
Pre celkový výzor	5	17,85	4	10,25
Chlapci	3	17,64	4	13,79
Dievčatá	2	18,18	0	0
Iná farba pleti	1	3,57	4	10,25
Chlapci	1	5,88	4	13,79
Dievčatá	0	0	0	0
Neobliekajú sa moderne	4	14,28	3	10,25
Chlapci	0	0	0	0
Dievčatá	4	36,36	3	30,00
Nudia sa	3	10,71	6	15,38
Chlapci	2	11,76	6	20,68
Dievčatá	1	9,09	0	0
Sú chudobní	2	7,14	3	7,69
Chlapci	2	11,76	2	6,89
Dievčatá	0	0	1	10,00
Nesprávne vyslovujú	0	0	0	0
Nosia okuliare	0	0	1	2,56
Chlapci	0	0	1	3,44
Dievčatá	0	0	0	0
Sú obézni	4	14,28	5	12,82
Chlapci	2	11,76	5	17,24
Dievčatá	2	18,18	0	0
Sú slabší	6	21,42	10	25,64
Chlapci	5	29,41	6	20,68
Dievčatá	1	9,09	4	40,00
Neviem	0	0	2	5,12
Chlapci	0	0	0	0
Dievčatá	0	0	2	20,00

Otázka bola do dotazníka zaradená z dôvodu, aby boli zistené najfrekvencovanejšie miesta výskytu šikany, na ktoré miesta sa treba zamerať pri realizácii prevencie voči šikane na vybraných špeciálnych základných školách (tab. 4).

WC respondenti označili za jedno z najčastejších miest, kde sa šikana uskutočňuje. Pomerne vysoké percento dievčat – 36,36 % v ôsmom roč-

níku označilo toto miesto ako problémové. Pri rozhovore so žiakmi po vyplnení dotazníkov najčastejšie uviedli, že sa obávajú možného trestu zo strany pedagóga, preto by takéto miesto volili ako bezpečné na uskutočnenie šikany. Chlapci by toto miesto volili v 29,41 %. V deviatom ročníku sa súhlasne k tejto možnosti vyjadrilo 20,68 % chlapcov a 10 % dievčat.

Tabuľka 4 Kde podľa teba tvojim spolužiakom najčastejšie ubližujú?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
V triede	5	17,85	9	23,07
Chlapci	3	17,64	7	24,13
Dievčatá	2	18,18	2	20,00
Na WC	9	32,14	7	17,94
Chlapci	5	29,41	6	20,68
Dievčatá	4	36,36	1	10,00
V šatni	6	2,14	7	17,94
Chlapci	4	23,52	5	17,24
Dievčatá	2	18,18	2	20,00
V školskej jedálni	3	10,71	3	7,69
Chlapci	2	11,76	2	6,89
Dievčatá	1	9,09	1	10,00
Cestou zo školy	4	14,28	8	20,51
Chlapci	2	11,76	5	17,24
Dievčatá	2	18,18	3	30,00
V telocvični	0	0	2	5,12
Chlapci	0	0	2	0
Dievčatá	0	0	0	0
Na chodbe	1	3,57	3	7,69
Chlapci	1	5,88	2	6,89
Dievčatá	0	0	1	10,00

Ďalším možným miestom ako vhodným na šikanu bola označená šatňa. Tu sa percentá odpovedí líšili vzhľadom k tomu, že v šatni býva po vyučovaní pedagogický dozor. Akonáhle by však pedagóg odišiel, boli by žiaci schopní využiť svoju silu a moc na šikanu. Odpovede respondentov boli nasledovné: podľa 23,52 % a 18,18 % dievčat ôsmeho ročníka potvrdilo, že toto miesto je vhodné na šikanu spolužiakov, v deviatom ročníku to bolo 17,24 % chlapcov a 20 % dievčat.

Cesta zo školy, kde už nie je pedagogický dozor, by bola podľa respondentov tiež vhodným miestom na napadnutie spolužiaka. Z celkového počtu 14,28 % chlapcov a 11,76 % dievčat ôsmeho ročníka označilo toto miesto ako problémové, z deviateho ročníka to bolo 17,24 % chlapcov a až 30 % dievčat.

Prekvapivo vysoké percento označilo triedu ako miesto šikany. Prekvapivé preto, lebo aj napriek pedagogickému dozoru počas prestávok si vedia žiaci vytvoriť miesto a čas ako ubližovať slabším spolužiakom.

Toto miesto značilo 17,64 % chlapcov a 18,18 % dievčat v ôsmom a 24,13 % chlapcov a 20 % dievčat v deviatom ročníku.

Problematika odhalenia šikany je veľmi náročná. Dôležité je, aby si žiaci vedeli nájsť blízkeho človeka, ktorému by sa mohli so svojím problémom zveriť. Ponúknutá otázka mala zistiť, či sa majú žiaci, ktorým bolo ubližované, komu zveriť o tejto nepríjemnej situácii. Predpokladali sme, že žiaci takúto blízku osobu majú (tab. 5).

Tabuľka 5 Máš niekoho, komu by si sa zveril o tom, že ubližujú tebe, alebo tvojim spolužiakom?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Áno	8	28,57	6	15,38
Chlapci	5	29,41	4	13,79
Dievčatá	3	27,27	2	20,00
Nie	5	17,85	13	33,33
Chlapci	3	17,64	8	27,58
Dievčatá	2	18,18	5	50,00
Bál/a by som sa	14	50,00	14	35,89
Chlapci	9	52,94	13	44,82
Dievčatá	5	45,45	1	10,00
Nikto mi neubližuje	1	3,57	5	12,82
Chlapci	0	0	4	13,79
Dievčatá	1	9,09	1	10,00

Žiaci odpovedali, že v prípade problému so šikanou by sa báli niekomu zdôveriť z obavy možného stupňovania násillia. Chlapci ôsmaci takto odpovedali v 52,94 %, dievčatá v 45,45 %. V deviatom ročníku to bolo 44,82 % chlapcov a 10 % dievčat. Blízku osobu na zdôverenie sa s daným problémom po-

tvrdilo 29,41 % chlapcov a 27,27 % dievčat v ôsmom a 15,38 % chlapcov a 13,79 % dievčat v deviatom ročníku.

Z predchádzajúcich údajov vyplýva, že tak chlapci, ako aj dievčatá by o svojom probléme povedali kamarátovi/ke (tab. 6).

Tabuľka 6 Ak máš niekoho, komu by si sa zveril, kto to je?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Mama				
Chlapci	1	20,00	1	25,00
Dievčatá	1	33,33	1	50,00
Otec				
Chlapci	1	20,00	0	0
Dievčatá	0	0	0	0
Kamarát/ka				
Chlapci	3	60,00	3	75,00
Dievčatá	2	66,66	1	50,00
Učiteľ/ka	Bez vyjadrení respondentov			

V ôsmom ročníku takto odpovedalo 60 % chlapcov a 66,66 % dievčat ôsmeho ročníka a 75 % chlapcov a 50 % dievčat deviateho ročníka. Čo je však závažujúce: ani jeden z respondentov, ktorí uviedli, že majú niekoho, komu by sa zdôverili so svojim problémom, neoznačil, že by sa zveril učiteľovi. Predmetom ďalšieho šetrenia neboli dôvody nedôvery

voči učiteľom, preto sa nedá jednoznačne povedať, kde je príčina nedôvery voči učiteľom. Táto problematika by si zaslúžila samostatné spracovanie so zameraním na problematiku vzťahu učiteľ-žiak. Mame by sa zdôverilo 20 % chlapcov a 33,33 % dievčat ôsmeho ročníka, v deviatom ročníku by to bolo 25 % chlapcov a 50 % dievčat.

Prostredníctvom otázky (tabuľka 7) sme sa snažili zistiť, s akými formami šikanovania sa žiaci

na vybraných špeciálnych základných školách už stretli.

Tabuľka 7 S akými formami šikanovania ste sa už stretli?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Fyzické				
Chlapci	8	47,05	13	44,82
Dievčatá	2	18,18	3	30,00
Slovné				
Chlapci	4	23,52	2	0,23
Dievčatá	3	27,27	1	10,00
Psychické				
Chlapci	5	29,41	2	6,89
Dievčatá	5	45,45	2	20,00
Písomné				
Chlapci	0	0	0	0
Dievčatá	0	0	0	0
Kyberšikana				
Chlapci	0	0	12	41,37
Dievčatá	0	0	4	40,00
So žiadaním				
Chlapci	0	0	0	0
Dievčatá	1	9,09	0	0

Najčastejšie sa uplatňuje fyzická šikana, ktorú za jednu z najčastejších označilo 47,05 % chlapcov a 18,18 % dievčat v ôsmom ročníku. V deviatom ročníku to bolo 44,82 % chlapcov a 30 % dievčat. Z uvedeného vyplýva, že žiaci začínajú uplatňovať svoju silu a výšku tela oproti mladším spolužiakom. Vo voľnom rozhovore uviedli, že túto formu by neuplatňovali u starších žiakov, pretože by ich prevyšovali svojou silou. S uplatňovaním fyzickej sily by určite uspeli u mladších a slabších spolužiakov.

Iná je psychická šikana. Tu svojimi odpoveďami prevyšovali chlapcov dievčatá, pretože skryté šikanovanie je bližšie dievčatám, ktoré by mu dali prednosť pred fyzickým šikanovaním. S psychickou formou šikanovania sa už stretlo 29,41 % chlapcov a 45,45 % dievčat v ôsmom ročníku, v deviatom ročníku to bolo 6,89 % chlapcov a 20 % dievčat.

Možnosť kyberšikany stúpa vekom respondentov a ich schopnosťou využívať moderné technoló-

gie, sociálne siete, mobily na uskutočňovanie tejto formy šikanovania. Na túto možnosť odpovedali najmä respondenti deviateho ročníka, kde chlapci tvorili 41,37 % a dievčatá 40 %.

Odpovede na otázku v tabuľke 8 boli zaujímavé najmä z hľadiska predchádzajúcich odpovedí, kde žiaci neoznačili učiteľa ako možného človeka, ktorému by sa v prípade šikany zdôverili. Žiaci označili svoj vzťah s triednym učiteľom ako dobrý v ôsmom ročníku v 47,05 % chlapci a 54,54 % dievčatá, v deviatom ročníku to bolo 13,79 % chlapcov a až 50 % dievčat. Ako úplne normálny vzťah so svojim učiteľom označilo 20,52 % chlapcov a 36,36 % dievčat v ôsmom ročníku a 37,93 % chlapcov a 20 % dievčat v deviatom ročníku. Možno aj striktné zákazy, príkazy a celkový prístup k žiakom a najmä chlapcom znižujú dôveru voči učiteľom. Táto oblasť potrebuje dôkladnejšie bádanie v špeciálnych základných školách.

Tabuľka 8 Aký máš vzťah so svojou pani učiteľkou/pánom učiteľom?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Veľmi dobrý	3	10,71	3	7,69
Chlapci	2	11,76	2	6,89
Dievčatá	1	9,09	1	10,00
Nie veľmi dobrý	1	5,88	13	33,33
Chlapci	1	5,88	11	37,93
Dievčatá	0	0	2	20,00
Dobrý	14	50,00	9	23,07
Chlapci	8	47,05	4	13,79
Dievčatá	6	54,54	5	50,00
Úplne normálny	8	28,57	13	33,33
Chlapci	4	23,52	11	37,93
Dievčatá	4	36,36	2	20,00
Občas dobrý	2	7,14	0	0
Chlapci	2	11,76	0	0
Dievčatá	0	0	0	0
Zlý	0	0	1	2,56
Chlapci	0	0	1	3,44
Dievčatá	0	0	0	0

Bezprostredne po odhalení šikany je dôležité, aby sa problém riešil. Odklad riešenia nie je možný, pretože útoky „agresora“ by sa mohli stupňovať a šíriť ďalej (tab. 9).

Učiteľia najčastejšie riešia problematiku šikany predvolaním rodičov do školy. Takto sa vyjadrilo 23,52 % chlapcov a 63,63 % dievčat v ôsmom a 20,68 % chlapcov a 20 % dievčat v deviatom ročníku. Keď nepomôže dohováranie učiteľa, do školy sú potom predvolaní rodičia priamo k riaditeľovi školy. S takouto možnosťou súhlasilo 11,76 % chlapcov a 36,36 % dievčat ôsmeho ročníka, oproti 24,13 % chlapcov a 0 % dievčat v deviatom ročníku.

Možnosť dohovárania učiteľom volilo 11,76 % chlapcov a 18,18 % dievčat v ôsmom a 17,24 % chlapcov a 20 % dievčat v deviatom ročníku.

Prekvapivo sa vyjadrili respondenti ôsmeho ročníka, ktorí uviedli, že tento problém sa nerieši, akoby ani nebol. Takto odpovedalo 10,71 % chlapcov a 17,64 % dievčat. Možná náprava sa neriešila ani počas triednických hodín.

Ako vyplýva z posledných údajov, šikanu uskutocňujú žiaci aj z dlhej chvíle. Častokrát rodičia ani

netušia, kde sú ich deti v čase, keď sú v práci a oni doma. Tabuľka 10 uvádza, že žiaci necítia potrebu povedať rodičom, kde trávajú voľný čas. Túto možnosť volilo 58,82 % chlapcov, 27,72 % dievčat v ôsmom ročníku, 51,72 % chlapcov a 20 % dievčat v deviatom ročníku. Najčastejšie to boli žiaci, ktorých rodičia boli dlho v práci, používali alkohol vo zvýšenej miere a dlhodobo sa nezaujímal o to, kde je ich dieťa. Niektorí rodičia sa naopak pravidelne zaujímajú o to, kde ich deti trávajú voľný čas, a tie im aj skutočne povedia. Takto odpovedalo 11,76 % chlapcov a 27,27 % dievčat ôsmeho a 13,79 % chlapcov a 30 % dievčat deviateho ročníka. Pomerne vysoké percento respondentov sa vyjadrilo, že rodičia sa nezaujímajú, kde sú vo svojom voľnom čase. Celkovo to bolo 5,88 % chlapcov a 9,09 % dievčat ôsmeho ročníka, ale až 24,13 % chlapcov a 20 % dievčat deviateho ročníka. Najčastejšie to boli žiaci zo sociálne znevýhodneného prostredia. Možnosť občas volilo 23,52 % chlapcov a 36,36 % dievčat ôsmeho, 10,34 % chlapcov a 30 % dievčat deviateho ročníka.

Tabuľka 9 Ako sa u vás v triede riešia prejavy šikanovania?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Učiteľovým dohovaraním	4	14,28	7	17,94
Chlapci	2	11,76	5	17,24
Dievčatá	2	18,18	2	20,00
Pokarhaním od učiteľa	3	10,71	9	23,07
Chlapci	1	5,88	6	20,68
Dievčatá	2	18,18	3	30,00
Poznámkou do žiackej knižky	4	14,28	6	15,38
Chlapci	3	17,64	3	10,34
Dievčatá	1	9,09	3	30,00
Predvolaním rodičov do školy	11	39,28	8	20,51
Chlapci	4	23,52	6	20,68
Dievčatá	7	63,63	2	20,00
Predvolaním k riaditeľovi/ke	6	21,42	7	17,94
Chlapci	2	11,76	7	24,13
Dievčatá	4	36,36	0	0
Biťkou od učiteľa	2	7,14	2	5,12
Chlapci	2	11,76	2	6,89
Dievčatá	0	0	0	0
Nerieši sa	3	10,71	0	0
Chlapci	3	17,64	0	0
Dievčatá	0	0	0	0

Tabuľka 10 Zaujímajú sa Tvoji rodičia, kde a ako tráviš voľný čas?

	8. ročník		9. ročník	
	počet	%	počet	%
Áno, pravidelne	5	17,85	7	17,94
Chlapci	2	11,76	4	13,79
Dievčatá	3	27,27	3	30,00
Občas	8	28,57	6	15,38
Chlapci	4	23,52	3	10,34
Dievčatá	4	36,36	3	30,00
Nie som povinný/á informovať ich	13	46,42	17	43,58
Chlapci	10	58,82	15	51,72
Dievčatá	3	27,27	2	20,00
Nie	2	7,14	9	23,07
Chlapci	1	5,88	7	24,13
Dievčatá	1	9,09	2	20,00

DISKUSIA

Úvod prieskumu ponúka prehľad o respondentoch zúčastňujúcich sa prieskumu. Priestor, v ktorom sa žiaci pohybujú, ponúka veľké množstvo možností na uskutočňovanie šikany. Žiakom bola ponúknutá možnosť vybrať si z troch odpovedí. Prekvapivo vysoký bol počet respondentov, ktorí sa už so šikanovaním stretli. Výsledok bol prekvapivý najmä preto, lebo učiteľia o šikane nevedeli, aj keď v triede skutočne bola.

Prečo si žiaci medzi sebou ubližujú? Najčastejšie odpovede boli najmä pre telesnú konštitúciu šikanovaného, sú slabší, neobliekajú sa podľa vkusu šikanujúceho, na základe čoho usúdil, že doma žiak nemá všetko, čo potrebuje. Prekvapivou odpoveďou bolo to, že šikanovanými boli aj žiaci zavalitej postavy, čo šikanujúceho nabádalo k tomu, že sa neubrání a môže ho šikanovať aj otvorene. Celkovo išlo o žiakov slabších a nezodpovedajúcich typom šikanovateľov.

Tak škola, ako aj okolie ponúka množstvo miest, kde dochádza k šikane najčastejšie. Najčastejším miestom bolo podľa respondentov WC, šatňa, trieda, cesta domov. Išlo teda o miesta, kde je výskyt dospelých nižší a je vyššia pravdepodobnosť, že šikanovateľ nebude odhalený. Zarážajúce bolo, že žiaci nemajú nikoho blízkeho, komu by sa v škole so svojim trápením zdôverili. Pritom je veľmi dôležité, aby si žiaci vedeli nájsť blízkeho človeka, ktorému by sa mohli so svojim problémom zveriť. Ponúknutá otázka mala zistiť, či sa žiaci, ktorým bolo ubližované, majú komu zveriť o tejto nepríjemnej situácii. Predpokladali sme, že žiaci takúto blízku osobu majú. Výsledky potvrdili, že žiaci by sa báli povedať o svojom trápení niekomu druhému z obáv pred ďalším možným útokom a vyhrážkami. Respondenti z výskumnej vzorky uviedli, že najčastejšie by sa zverili kamarátovi/ke. Čo je však zarážajúce: ani jeden z respondentov neoznačil, že by sa zveril učiteľovi. Predmetom ďalšieho šetrenia neboli dôvody nedôvery voči učiteľom, preto sa nedá jednoznačne povedať, kde je príčina nedôvery voči učiteľom. Táto problematika by si zaslúžila samostatné spracovanie so zameraním na problematiku vzťahu učiteľ–žiak.

Prieskum odhalil aj moderný spôsob šikanovania – kyberšikanu. Okrem toho bol určená ako najčastejšia forma šikany fyzická šikana. S pribúdajúcim vekom sa formy šikany zmenili, prevládala kyberšikana tak u chlapcov, ako aj u dievčat, čo súvisí s prudkým nárastom užívateľov sociálnych sietí, mailovej komunikácie a pod.

Vzťah učiteľa a žiaka zohráva významnú úlohu v prevencii šikany. Výsledky ponúkli odpoveď aj na túto položku. Žiaci neoznačili učiteľa ako možného človeka, ktorému by sa v prípade šikany zdôverili. Žiaci označili svoj vzťah s triednym učiteľom ako dobrý, v deviatom ročníku ako nie veľmi dobrý. Možno aj striktné zákazy, príkazy a celkový prístup k žiakom a najmä chlapcom znižujú dôveru voči učiteľom.

Bezprostredne po odhalení šikany je dôležité, aby sa problém riešil. Odklad riešenia nie je možný, pretože útoky „agresora“ by sa mohli stupňovať a šíriť ďalej. Učiteľia najčastejšie riešia tento problém predvolaním rodičov do školy v snahe odhaliť možné príčiny takéhoto správania, ktoré môže byť nežiaducim aj vplyvom rodiny a jej výchovných vplyvov. V odpovedi sa zhodli tak chlapci, ako aj dievčatá.

Ako bolo uvedené, žiaci uskutočňujú šikanu aj z dlhej chvíle. Častokrát rodičia ani netušia, kde sú ich deti v čase, keď sú v práci a oni doma. Výsledky prieskumu uvádzajú, že žiaci necítia potrebu povedať rodičom, kde trávia voľný čas. Najčastejšie to boli žiaci, ktorých boli rodičia dlho v práci, používali alkohol vo zvýšenej miere a dlhodobo sa nezaujímali o to, kde je ich dieťa. Pomerne vysoké percento respondentov sa vyjadrilo, že rodičia sa nezaujímajú, kde sú vo svojom voľnom čase. Najčastejšie to boli žiaci zo sociálne znevýhodneného prostredia. Niektorí rodičia sa naopak pravidelne zaujímajú o to, kde ich deti trávia voľný čas a tie im aj skutočne povedia.

Ako z uvedeného vyplýva, hlavnými príčinami šikanovania sú nielen vzťahy s učiteľmi, kamarátmi, ale aj záujem rodiny o žiaka.

Škola bezpochyby ponúka priestory, kde je možné šikanu uskutočňovať vo všetkých formách. Škola je dôležitým miestom socializácie, kde žiak získava nové zručnosti, vedomosti a skúsenosti. Významným spôsobom ovplyvňuje aj jeho budúcnosť, budúcu sociálnu pozíciu, pretože školské prostredie úzko súvisí s výberom profesie.

ZÁVER

Z predchádzajúceho je zrejmé, že prevencia je v danej situácii najdôležitejšia a najzásadnejšia. Môžeme ju chápať ako snahu ponúknuť čo najväčšiu škálu rôznych voľnočasových aktivít a žiakov usmerňovať v duchu porekadla „kto sa hrá, nehnevá“. Pre tieto aktivity je dôležité stavať U-rampy, populčné ihriská, svoju činnosť ponúkajú nízkoprahové centrá, občianske združenia vytvárajúce predpoklady pre záujmovú činnosť na školách.

Malo by sa vychádzať aj z toho, že najlepšia prevencia spočíva v inštalácii „mrvného policajta“ v hlave.

Škola musí byť formálnym a aj neformálnym centrom nešpecifickej prevencie. Formálna stránka sa skladá z niekoľkých oblastí – napríklad škola musí úspešne a aktívne zvládať komunikáciu v prípade už vzniknutých, alebo aj potencionálne vznikajúcich výchovných problémov – ich pomocníkom by mohol byť systém včasnej intervencie – a prirodzenou by mala byť snaha komunikovať s ostatnými inštitúciami – socializačnými činiteľmi. Škola by taktiež mala byť iniciátorom a realizátorom preventívnych programov. V dnešnej dobe sme veľmi často svedkami skutočnosti, že škola je užívateľom preventívnych programov, ktoré nedostatočne využíva.

Škola by mala svojim pedagógom pomáhať získať také vzdelanie a pripravovať im také podmienky, aby boli sami schopní angažovať sa v prevencii sociálnych deviácií.

Výchovné pôsobenie nemôže v žiadnom prípade spočívať iba v predávaní skúseností, v realizácii výchovno-vzdelávacieho procesu. Malo by zasahovať celú osobnosť v zmysle rozvoja a formovania charakteru. Ide o rozvíjanie sociálnych kompetencií, schopnosti žiaka existovať a obstať v živote, spoločnosti, v spoločenských štruktúrach na úrovni rodiny, zamestnania, lokálneho a širšieho spoločenstva a plniť riadne zodpovedajúce úlohy. Tento proces možno označiť ako sociálno-výchovné pôsobenie. Táto činnosť kladie dôraz na utváranie sociálnych zručností, ktoré umožňujú a uľahčujú život človeka v spoločnosti (sociálna komunikácia, adaptácia, nadväzovanie kontaktov, utváranie optimálnych medziľudských vzťahov). Snahy pedagógov v tejto oblasti dostávajú určitý podporný nástroj a tým je etická a náboženská výchova, ktoré sú už zavedené do škôl ako samostatný predmet. Slúžia ako preventívny činiteľ, ktorý má kompenzovať nedostatky socializačných činiteľov, ktoré na deti pôsobia, a rozvíjať pozitívne sociálne schopnosti, ktoré by mal každý jedinec ovládať (Kraus, Bělík, 2011).

LITERATÚRA

1. Bourcet S, Gravillonová I (2006). Šikana ve škole, na ulici, doma. Jak bránit své dítě. Praha: Albatros. ISBN 80-00-01552-8.
2. Gajdošová E, Herényiová G (2006). Rozvíjení emoční inteligence žáků. Praha: Portál. ISBN 80-7367-115-8.
3. Gajdošová E, Hubinská L, Jakubková V (2011). Intervencie pracovníkov pomáhajúcich profesií pri riešení problémov a porúch detí v správaní s dôrazom na rozvíjanie ich sociálno-emocionálnej a morálnej zrelosti. Bratislava: Stimul. ISBN 978-80-8127-014-7.
4. Chomistová J (2003). Poruchy správania a učenia: expert na včasné odhaľovanie porúch a poradca pri práci s problémovými deťmi a rozhovoroch s rodičmi. Bratislava: Raabe. ISBN 8096811762.
5. Kolář M (2001). Bolest šikanování. Praha: Portál. ISBN 80-7367-014-3.
6. Kraus B, Bělík V (2011). Trendy preventivněvýchovného působení v současné škole. Prevence úrazů, otrav a násilí. 1: 62–67. ISSN 1804-7858.
7. Říčan P, Janošová P (2010). Jak na šikanu. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-247-2991-6.
8. Šimegová M (2007). Šikanovalenie v školskom prostredí. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela. ISBN 978-80-8083-384-8.
9. Vališová A, Kasíková H a kol. (2007). Pedagogika pro učitele. Praha: Grada Publishing. ISBN 978-80-247-1734-0.

✉ Kontakt:

PhDr. Helena Oriščiková, PhD., Katolícka univerzita Ružomberok, Pedagogická fakulta, Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok, Slovenská republika
E-mail: helena.oriescikova@ku.sk